

El cinema (i altres mitjans audiovisuals) sobre el genocidi armeni

---

Francesc Espinet (Universitat Autònoma de Barcelona)

Resumen/ Resum / Abstract

Estudio del cine (y de otros medios audiovisuales) que ha tratado el tema del genocidio de los armenios perpetrado por el Imperio Otomano durante la primera guerra mundial (1914-1918). Se contemplan los films realizados en cualquier parte del mundo, pero se observa la gran importancia de la diáspora armenia en su producción. No fue hasta los años sesenta del siglo XX cuando esta cinematografía empezó a adquirir un grueso considerable, debido a la constante actuación de Turquía en contra de él. Se distingue entre los films documentales y los argumentales y de ensayo cinematográfico. Cronología y bibliografía.

Estudi del cinema (i d'altres mitjans audiovisuals) que ha tractat el tema del genocidi dels armenis perpetrat per l'Imperi Otomà durant la primera guerra mundial (1914-1918). Es contemplen els films realitzats arreu del món, però s'observa la gran importància de la diàspora armènia en la seva producció. No fou fins els anys seixanta del segle XX quan aquesta cinematografia començà a adquirir un gruix considerable, a causa de la constant actuació de Turquia en contra d'ell. Es distingeix entre els films documentals i els argumentals i d'assaig cinematogràfic. Cronologia i bibliografia.

Study of the cinema (and of other audio-visual means) that has treated the topic of the genocide of the Armenians perpetrated by the Ottoman Empire during the first world war (1914-1918). There are contemplated the films realized in any part of the world, but is observed the great importance of the Armenian diaspora in her production. It was not until the sixties of the 20th century when this cinematography started acquiring a considerable thickness, due to the constant action of Turkey in opposition to it. It differs between the documentary films and the plot ones and of cinematographic essay. Chronology and bibliography

16

Palabras clave / Paraules clau / Key Words

Cine, Armenia, Genocidio
Cinema. Armènia. Genocidi
Cinema, Armenia, Genocide

“La ficció pot internar-se en allò desconegut, pot seguir l'impacte dels fets històrics a la vida íntima de les persones i crear un llenguatge per tal d'expressar aquesta vida, que freqüentment és un llenguatge de pèrdua i de dolor.”

Don DeLillo

El cinema sobre el genocidi armeni¹ (especialment 1915-1916, però amb precedents des de les darreres dècades del segle XIX i continuïtat fins després del 1918), com la historiografia sobre el tema, es caracteritza per la seva inexistència durant un llarguíssim període de temps, que aniria des del moment en què els genocides i els seus successors immediats passen de ser uns derrotats (en la primera guerra mundial) a ser uns reviscolats vencedors (primers anys vint) fins als anys seixanta, quan es desvetlla una nova consciència crítica universal, que lentament abastarà també la memòria del genocidi portat a terme pel govern turc contra els armenis del seu territori estatal.

No ens hauria d'estranyar aquest silenci: la història l'escriuen els vencedors. I el nou, modernitzador i militaritzat estat turc fou, a la fi, un vencedor sobre les poblacions no turques del seu consolidat territori d'Anatòlia (cristianes –especialment armenis i grecs, però també assiris i alguna altra minoria-, musulmanes –especialment els kurds- i més o menys sincretistes –com alevins, iazidins, etc.) i aparegué en l'àmbit internacional com una potència a considerar i respectar (tant per part occidental com soviètica), sobretot després de les ofensives de l'exèrcit de Mustafà Kemal els primers anys vint a Anatòlia i del tractat de Lausana del 1923 (fins al punt d'entrar a la Societat de Nacions el 1932 i de tornar a controlar totalment els Estrets pel tractat de Montreux del 1936).

L'Armènia turca, mentrestant, havia deixat d'existir administrativament (malgrat les promeses del tractat internacional de Sèvres de 1920 (10 agost) i els projectes de formar un mandat nord-americà de la SDN al seu territori), mentre el de la zona tsarista primer s'independitzava (febrer 1918) i, després d'una guerra civil i de la potent intervenció russa, passava a formar part de la Rússia Soviètica (desembre 1920) i de la URSS (desembre 1922), amb una o altra mena d'autonomia segons el moment, i amb un territori empetit per la devolució d'algunes províncies a Turquia (tractat de Kars amb els soviètics, 21 octubre 1921).

Durant el període bèl·lic² es realitzaren alguns reportatges cinematogràfics per part de Rússia (amb preses en directe, però alhora amb dramatitzacions en estudis dels voltants de Moscou i d'Ekaterinodar, o en exteriors), però la gairebé totalitat d'ells han desaparegut, encara que se'n conserven alguns a les cinemateques de Rússia, com ara els anònims *La tragèdia de l'Armènia turca* o *L'Orient sagnant* (1915). Del període del genocidi no en resta, per tant, gairebé cap testimoni cinematogràfic. Sí, però moltes fotografies, que han estat utilitzades en documentals posteriors, de vegades amb poca

¹ El tema d'aquest article va ser presentat al **Congreso internacional Cine e Historia**. Universidad Carlos III (Getafe, Madrid, 5-8 setembre 2007) i a la **XI Trobada del FIMAM** (Foro de Investigadores del Mundo Árabe y Musulmán), a la Universidade Nova de Lisboa (1-3 febrer 1908). Per al genocidi com a tal es pot veure el meu article en aquest mateixa revista, 2008, fruit de la meua lliçó inaugural del curs 2007-2008 de la Facultat de Lletres de la UAB. Per al negacionisme, he escrit unes pàgines a *Tres articles sobre el genocidi armeni* (a la web de l'Associació Cultural Armènia de Barcelona, www.acab.es), producte de la meua participació en el Grup Emergent sobre Turquia de la UAB (2005-2009), que organitzà una primera trobada a Bellaterra els dies 12-13 d'abril del 2007, amb el títol d'**Una visió sobre Turquia des d'Espanya**.

² El primer film de ficció (un curt de 1 000 peus de llargària) en el qual es retrata el tòpic de la “Turquia bàrbara” és *Sultan's Power* (1909), de Francis Boggs, el primer rodat totalment a la costa oest nord-americana, que es realitzà totalment en escenaris naturals i sense il·luminació artificial. Passa per ser un pamflet de propaganda en favor dels Joves Turcs, aleshores considerats promotors de la democràcia a l'Imperi Turc. Hi treballaren estrelles com Betty Harte, Frank Montgomery o Hobart Bosworth.

cura historiogràfica i fins i tot amb mala fe³. En queden, també, testimonis orals –i escrits- personals dels supervivents del genocidi o els seus descendents. Molts d'ells han estat aplegats en forma de llibres⁴, però molts d'altres, recollits en audio o vídeo, han estat objecte d'utilització en documentals, o bé han estat directament l'objecte essencial d'alguns reportatges, És el cas, per exemple, de *Sans retour possible*, de Jacques Kébadian i Serge Avedikian, 1982; d' *Everyone's Not Here. Families of the Armenian Genocide*, de William S. Parsons, 1987; de *Mémoire arménienne*, de Jacques Kébadian i Mireille Bardakdjian, 1991; de *A road less traveled. The Handjian Story*, de Denise Gentillini i Mireille Kaloustian, 2002; de la trilogia de J. Michael Hagopian, *The Witnesses*, 2003-2006; o de *20 Voices*, audiovisual del 2006 d'Araz Artinian, entre d'altres.

Del 1919, immediatament després de la guerra, conservem dos films de factura ben diferent. Un d'ells és un documental sobre l'expedició militar nord-americana a la zona per tal d'avaluar la possibilitat de crear un mandat de la Societat de Nacions: es conserva als arxius nord-americans juntament amb l'expedient sobre el tema fet pel general en cap de l'expedició, James G. Harbord⁵, que recomanava l'acceptació de la proposta de mandat, cosa que no va ser aprovada pel senat, malgrat la voluntat presidencial. El 1988 J. Michael Hagopian féu un documental sobre aquest tema, *Mandate for Armenian*.

L'altra és el film argumental *Auction of Soul* (també conegut com a *Ravished Armenia* i fins i tot com *Armenia Crucified*), d'Oscar Apfel. Estava basat en les memòries novel·lades *Ravished Armenia, The story of Aurora Mardiganian, the christian girl who lived through the great massacres*⁶, escrites per H. L. Gates sobre el relat oral de la protagonista. El film fou protagonitzat per la mateixa Aurora Mardiganian, una adolescent, que en resultà molt afectada. A Estats Units tingué molt d'èxit. Malgrat que prèviament la cinta hagué de passar per una sessió de visionat per part d'un conjunt de notables que havia de considerar la seva possible censura, aquesta no es produí⁷. No fou el cas al Regne Unit, on l'actuació del govern turc va fer moure el ministre d'Afers Exteriors, de manera que el film fou molt ràpidament retirat de les cartelleres; el mateix succeí amb una obra teatral que en fou la rèplica. Tot plegat, ha acabat en la pèrdua de la pel·lícula, de la que tan sols es conserven algunes escenes i fotogrames dispersos⁸.

³ Per tal de valorar les fotografies de l'època, vegi's especialment Benedetta Guerzoni (2005). També el llibre de Kébadian i Ternon (1980).

⁴ És especialment interessant l'obra de Miller i Touryan *Survivors* (1993) i, darrerament, Anik Asso, *Le cantique des larmes. Arménie 1915. Paroles des rescapés du génocide* (París, La Table Ronde, 2005).

⁵ *Conditions in the Near East* (1920).

⁶ Nova York, International Copyright Bureau, 1918.

⁷ *The New York Times* donava aquesta notícia el 17 de febrer del 1919: "The first public presentation of *Ravished Armenia*, the official motion picture of the Committee for Armenian and Syrian Relief, will take place at 3 o'clock this afternoon at the Hotel Plaza. Brig. Gen. William H. Cressy will talk during the intermission and will introduce to the audience little Aurora Mardiganian, on whose life's story the scenario of the picture is based. General Cressy witnessed the frightful results of some of the Turkish atrocities committed on the Armenians. At a meeting held yesterday the women forming the committee in charge of arrangements at the Plaza showing decided not to eliminate any of the scenes shown in the pre-view presentation last Friday. Announcement to this effect was made by Mrs. Oliver Harriman and Mrs. George W. Vanderbilt. At that time 900 prominent men and women who were invited to view the picture discussed it, and it appeared to be the consensus of opinion that, although some of the scenes are more harrowing than ever before shown in a moving picture, they were necessary to awaken people to a full realization of the conditions existing in Armenia. Tickets are \$10 each".

⁸ Vegi's Slide (1997) i Algate i Robertson (2005).

Mentrestant a l'Armènia soviètica només es realitzaven films històrics sobre la guerra civil, la victòria comunista i les seves “benèfiques conseqüències”. Tot i que el 1928 es pogué veure un film sobre l'heroi nacional, general Andranik Toros Ozanian (que alliberà el 1915 els revoltats de la ciutat de Van)⁹, no fou fins 1961 quan un film de ficció soviètic s'ocupà, encara que només lateralment, de les atrocitats del genocidi (*Kochvatz en aprelu. Han de viure*, de Laert Vagharxian).

Als Estats Units durant els anys trenta es visqué l'episodi més escandalós de censura i de claudicació de la diplomàcia nord-americana davant les pressions de la República de Turquia¹⁰. Franz Werfel, el famós escriptor jueu txec de llengua alemanya, viatjà pel Pròxim Orient a finals de la tercera dècada de segle. Allà s'apropà a les atrocitats del genocidi i conegué de primera mà relats sobre la resistència (juliol-setembre 1915) dels habitants de Damlayik a Musa Dagh (la Muntanya de Moisès), a Cilícia, enfront de les tropes turques. La resistència acabà al cap de 53 dies (potser els 40 del títol tinguin algun significat bíblic jueu o cristià) amb l'evacuació d'uns 4 000 armenis per diversos vaixells francesos i britànics. Això és el que novel·là Werfel en la seva obra *Els quaranta dies de Musa Dag*, publicada el 1933 i molt poc després perseguida pels nazis al poder, que la prohibiren el febrer del 1934¹¹.

L'obra fou un immediat gran èxit als Estats Units, alhora que molt celebrada pels crítics. Això féu que la MGM comprés de seguida (hivern 1934) els drets per a la pantalla (15.000\$)¹². Al mateix 1934, l'ambaixador turc, Mehmet Münir, va iniciar les seves gestions per tal que el film no es realitzés, alhora que a Turquia es desencadenava una campanya de premsa antiamericana i antisemita (dirigida pel director general de premsa turc, Vedat Nadim, que havia estudiat amb Goebbels), titllant Werfel, per exemple, de “desvergonyit jueu” i la MGM de “niu de plutòcrates jueus”. A més, s'amenaçà amb boicotejar a Turquia els productes de la MGM i, més endavant, de tota la indústria cinematogràfica nord-americana. L'ambaixador turc es posà en contacte amb Cordell Hull, secretari d'Estat, que pressionà la MGM. Finalment aquesta cedí, però David O. Selznick, que havia conegut l'afer des del començament com a productor de la MGM i ara havia creat la seva pròpia companyia, intentà fer-se amb el projecte el 1936, sense èxit. El 1938 la MGM intentà novament produir el film, però fracassà. El 1950 davant un nou projecte, es produí una nova intervenció de l'ambaixada turca. Seguiren nous intents, fins que el 1969 Jerry Gershwin & Elliot Kastner Productions anuncià una nova

⁹ Es pot consultar l'obra de Chalabian Antranig, *General Andranik and the armenian revolutionary movement*, Southfield (Michigan), autor, 1988. Els turcs pretenen que el cas de la insurrecció de Van és una de les proves més contundents que les “desgràcies” que patiren els armenis durant la primera guerra mundial no foren causades per un disseny de genocidi sinó producte d'una guerra civil. És el constant “argument” dels genocides: si un poble no es resisteix a la mort és titllat de mesell i per això mateix digne de destrucció. Si ho fa, de resistir, és titllat de rebel i per això mateix digne de destrucció.

Per a la resistència de la ciutat es pot veure l'article “Van Resistance” de la *Wikipedia*, amb un notable conjunt de referències.

El general Andranik morí el 1927, exiliat, a Fresno, als Estats Units; les seves restes foren traslladades el 1928 a París, on restaren enterrades al cementiri parisenc del Père Lachaise fins que el 2000, quan, amb la nova independència d'Armènia, reposaren a Erevan, al cementiri de Yoraplour; però l'estàtua equestre del general que corona la tomba, realitzada el 1968 per Léon Mourdoff, ha continuat al cementiri parisenc *in situ*. Són consultables l'article de Aram Bakshian a *History Today* (núm. 43, abril 1993), “Andranik of Armenia”, i el llibre d'Antranig Chalabian, *General Andranik and the armenian revolutionary movement* (Southfield, Michigan, 1988).

¹⁰ Ens ho explica per la menuda un article de David Welky (2006).

¹¹ Hi ha edicions en multitud de llengües, entre elles *Los cuarenta días de Musa Dagh* de l'editorial argentina Losada (Buenos Aires, 2003), en versió de Nora Gutman. És aclaridor el llibre de Flavia Amabile i Marco Tosatti, *La vera storia del Mussa Dagh* (Milano, Guerini e Associati, 2003).

¹² Segueixo aquí les investigacions de Welky.

Musa Dagh, que també acabà a la paperera. Encara hi hagué d'altres fiascos, fins que el 1982, per fi, s'estrenà *The Forty Days of Mussa Dag*, de Sarky Mouradian¹³. Fou un film mediocre: la muntanya havia engendrat un ratolí. Però l'aventura no havia acabat. Des de llavors s'ha anunciat diverses vegades una nova producció: així ho feren el 1989 un productor alemany, el 2005 un altre alemany, Ottokar Runze, i el 2006 Silvester Stallone, amb Mel Gibson com a protagonista¹⁴.

Acabada la segona guerra mundial, en la que Turquia es mantingué al marge, però sota l'ull vigilant de soviètics i britànics, en desencadenar-se la guerra freda el territori turc fou una de les barreres de separació entre soviètics i occidentals, de manera que ni a uns ni a altres interessava la seva animadversió (malgrat haver entrat a la NATO, 1952, i de mantenir en el seu territori bases de míssils, l'actitud turca envers la URSS en aquest període fou més aviat de defensa passiva i fins i tot d'una certa entesa en el terreny econòmic). Aquesta situació afavorí que tant des d'Occident com des del món comunista es tractés amb gran mirament de no ferir les seves susceptibilitats patriòtiques. I un dels puntals del seu ultrapatriotisme nacionalista militarista consistia precisament en la negació de l'existència del genocidi contra els armenis: era un tema del que no calia ni parlar-ne, com si mai hagués existit, nefand. Això féu que es trigués moltíssim en poder abordar-lo. I el seu tractament, ja als anys seixanta, procedí fonamentalment dels cercles armenis de la diàspora. Foren els propis armenis de l'exterior els qui començaren a reivindicar la memòria del genocidi, que encara era memòria viva en les seves famílies, o bé per la pèrdua d'algun o de molts dels seus membres, o bé per haver patit en la pròpia carn la persecució. I una de les possibles formes de recollir, conservar o ficcionar aquesta memòria fou el film (amb diversos suports segons el temps i les necessitats, des del cel·luloïde fins al DVD o Internet).

En aquests anys seixanta es donaren dos elements fonamentals que propiciarien la posterior eclosió d'una variadíssima producció audiovisual sobre el tema que tractem. El primer és un fet individual, la gran pel·lícula d'Elia Kazan, *America, America*¹⁵ (1962-1963), adaptació d'un relat del propi autor sobre la vida de la seva família i d'ell mateix, com a grecs emigrants de l'Anatòlia turca instal·lats a Estats Units. Les primeres escenes del film aborden la persecució dels cristians a Anatòlia els darrers anys del segle

20

¹³ La cinta fou produïda per John Kurkjian, amb guió d'Alex Hakobian i música de Jaime Mendoza-Nava. Els principals actors foren Kebir Bedi, Ronnie Carol, Guy Stockwell, Peter Haskell i David Opatoshu.

¹⁴ Una campanya turca contra la iniciativa animava a enviar a l'actor la següent carta:

"The Turkish communities worldwide in the USA, Europe, Australia would like to communicate to you that acting in a false storyline that defames and insults Turks will cause a major incident not only in inciting further racism by Armenians which already unfairly target innocent Turks worldwide, but will also create a major backlash against Sylvestore Stallone products in the Turkish world that numbers 250 million people. Militant Armenians have spent millions on their hate campaign to defame Turks and have suffered defeats and have been branded hatemongers in each incident.

You are very popular in Turkiye and hold a good stature amongst most Turks. Your role in a highly controversial depiction of a Civil War, as instigated by Armenian revolutionary militias, that killed innocent Ottoman Turks in the period, before the end of WW1, will cause a major uproar. Your new and old titles maybe boycotted if you proceed with this insulting topic.

We, as fans of you, plead that you do not accept this role.

You will find a link below that categorizes the fallacies in the storyline of *Musa Dagh - 40 days*".

La història semblava repetir-se. La carta es pot trobar a armenians-1915.blogspot.com/2007/03/1474-campaign-to-protest-sylvestore.html

¹⁵ El film fou produït per Athena Enterprises i Warner Bros. Pictures. El productor fou el propi Kazan, amb Charles H. Maguire com a segon, i la música és de Manos Hatzidakis. Els principals actors foren Stathis Giallelis, Frank Wolff, Elena Karam, Lou Antonio, Joh Marley, Estelle Hemsley, Katherine Balfour i Gregory Rozakis.

XIX. I no són principalment armenis els perseguits, sinó grecs, ni el període retratat és la primera guerra mundial, però Kazan crea un clima prou genèric i universal com per entendre que implícitament hi ha descrit el genocidi armeni (dues figures armènies són fonamentals en l'obra: els personatges de l'amic Hohannes Gardashian i de l'estimada Sophia Kebanian) i el nacionalisme turc, alhora, que, en el desenvolupament posterior de l'argument del film, s'assenyalen les conseqüències de l'èxode (grec, armeni o fins i tot simbòlicament jueu) i la difícil vida que espera els emigrants. Es tracta d'un gran fresc, alhora íntim i èpic, individual i col·lectiu, sobre les migracions per causes político-econòmiques. L'obra desvetllà les possibilitats que es presentaven als armenis per a dir-hi la seva.

Precisament el segon element d'aquests anys seixanta és l'inici de la paraula i la imatge dels armenis, especialment els de la diàspora¹⁶, sobre ells mateixos. I es pot concretar també en un nom propi que encara avui omple les pantalles del genocidi armeni. Es tracta de J. Michael Hagopian, nascut el 1913 a la regió del llac Van (Kharpet-Mezreh); traslladat a EUA, el 1979 va crear a Califòrnia l'American Film Foundation (AFF) i després la productora Atlantis. Durant els anys seixanta¹⁷ ja havia iniciat la filmació d'un seguit de documentals en els que tractava fragmentàriament del genocidi (*Where are my people?, Historical Armenia*), però fou amb la AFF que realitzà els seus més importants documentals, àmpliament difosos. En ells tenen un paper destacadíssim els testimonis (*The Armenia Case*, 1976; *Cilicia Rebirth in Aleppo*, 1988), que acaben essent els veritables protagonistes en la seva darrera trilogia, ja al segle XXI (*The Witnesses, Els testimonis*, 2003-2006, o a *The river ran red*, 2008, estrenada als seus 95 anys). L'estela d'Hagopian fou seguida anys més tard en diversos països de la diàspora, com França (*Arménie 1900*, 1981; *Sans retour possible*, 1982; i *Mémoire arménienne*, 1990, de Jacques Kébedian), els propis EUA (*The Armenian Genocide 1894-1896, 1915-1919*, de Thomas A. Ohanian, 1982, *Armenian Genocide*, d'Harpik Avedian, 1987, o *Everyone's Not Here. Families of the Armenian Genocide*, de William S. Parsons, del mateix 1987), Suècia (*Tillbaka till Ararat, Tornar a Ararat*, de Pea Holmqvist, 1988), Itàlia (*Uomini, anni, vita*, de Yerband Yanikian i Angela Ricci Lucchi, 1991; *Hushèr, la memoria*, d'Avedis Ohanian¹⁸, 1995; i *Destinazione: il nulla*, de Carlo Massa, 1996¹⁹), Gran Bretanya (*Hidden Holocaust*, de Michael Jones 1992, seguida de la part dedicada al tema del documental *The Great War and the Shaping of*

¹⁶ Dels prop de 9 milions d'armenis que viuen sobre la capa de la terra, només 3 215 800 (cens del 2005) viuen a l'Armènia independent i uns 138 000 a Nagorno Karabagh. Al voltant de 1 200 000 viuen a Rússia, uns 500 000 a França, uns 400 000 tant a EUA com a Iran, uns 250 000 a Geòrgia, uns 200 000 a Síria, uns 150 000 al Líban, uns 130 000 a Argentina, i uns 100 000 tant a Ucraïna com a Polònia. És a dir, globalment la diàspora es situa sobretot a l'antiga URSS (a l'aprop d'1 750 000 milions, i algunes desenes de milers a Txèquia, Hongria i Bulgària), al Pròxim i Mitjà Orient (a l'aprop d'1 milió) i a Occident (a més d'EUA i Argentina, són notables les comunitats armènies al Canadà, Brasil, Alemanya, Grècia, Austràlia, Uruguai, Gran Bretanya, Bèlgica, els Països Baixos, etc.). A Turquia es dona una xifra màxima d'uns 70.000. A l'Estat Espanyol, on darrerament hi ha hagut una notable migració armènia, es situarien potser al voltant dels 50 000. Les dades procedeixen de l'article "Armenian Diaspora" de la *Wikipedia*, amb alguna correcció i adició.

¹⁷ Prèviament havia realitzat un munt de films sobre minories ètniques, i el 1978 va estrenar-ne un sobre els indis americans (*Century of Silence*, 1978).

¹⁸ Aquest film, a diferència del que sol passar, donà lloc a un llibre, *Hushèr, la memoria. Voci italiane da sopravvissuti armeni*, d'Antonia Arslan i Laura Pisanello (Milà, Guerini e Associati, 2001)

¹⁹ La RAI, la productora del film, no el va passar per la televisió fins el 2000. La cinta tracta de les fotografies de l'oficial alemany testimoni del genocidi, Armin Wegner, fetes durant la primera guerra mundial

*the 20th Century*²⁰, 1996), Països Baixos (*Een Mur van Stilte, Un mur de silenci*, de Dorothée Forma, 1995), etc.

Però paral·lelament havia començat una nova línia, la dels films de creació, sovint basats en històries reals, que podien haver estat prèviament novel·lades, però també amb guions imaginats originals. Ens trobarem amb uns films generalment de mediocre qualitat, alguns d'ells ja filmats a l'Armènia soviètica, on la possible –i en la pràctica sempre segura- protesta diplomàtica i mediàtica turca ja no espanta, mentre alhora està sorgint un cert patriotisme -sinó nacionalisme- armeni, relativament tolerat per les autoritats centrals de la URSS. En aquesta línia, a Armènia, amb el precedent de *Saroyan Yeghbayrner* (*Els germans Saroyan*, de Khoren Abrahamian i Arkadly Hayrapetian, 1968), es roden films com ara *Nahapet* (d'Henrik Malian, 1977), *Dzori Miro* (*Miro el de la Gorja*, de Zhirayr Avetisian, 1981), *Avril* (*Abril*, de Vigen Tchaldanian, 1985), *Karot* (*Nostàlgia*, de Frounze Dovlatian, 1990) o *Kortsvatz drakht* (*El paradís perdut*, de David Safarian, 1991) i *Véradardz avétiats yerkir* (*Retorn a la terra promesa*, d'Harutiun Katxatourian, del mateix 1991).

Als Estats Units, el 1977 es roda la mediocre però efectista *Sons of Sassoun* (de Sarky Mouradian), i el 1982, la ja comentada *The Forty Days of Mussa Dagh*, del mateix Mouradian, que constituí un notable fracàs. El mateix any, l'èxit *Assignment Berlin*, de Hrayr Toukhanian, sobre l'assassinat a Berlín el 1921 del màxim responsable del genocidi, Talat Paixà (que després de la guerra, el juliol del 1919, havia estat condemnat a mort *in absentia* per un tribunal otomà) i el judici del seu executor, Soghomon Tehlirian, que fou declarat innocent²¹. El 1984 també a Estats Units es rodà *Hour of the Grey Horse*, de Nigol Bezjian, un film que abordava el difícil tema del terrorisme armeni. En efecte, durant una vintena d'anys (1973-1994) un violent moviment independentista armeni²² es féu visible arreu del món; entre moltes altres reivindicacions, reclamava el reconeixement per part de l'estat turc del genocidi dels armenis. En la diàspora armènia es produí un gran debat valorant aquesta irrupció de la violència; com diu el director del film, “una atmosfera molt pesant s'havia apoderat de les cases armènies, dels restaurants, dels clubs, de les esglésies”, en mig de “l'aparició massiva i confusa d'una identitat nacional”. El film fou la seva aportació a “la discussió sobre la violència i les seves arrels”²³. A França, el 1991 Henri Verneuil dirigí *Mayrig* (*Mare*) i *588 rue du Paradis*; la primera és una adaptació de la seva novel·la del mateix títol, entre autobiogràfica i de memòria familiar (París, Robert Laffont, 1985; amb la venda d'uns 600 000 exemplars), que tingué en el seu repartiment figures com Omar Sharif i Claudia Cardinale, cosa que coadjuvava al seu gran èxit; la música del ben conegut Jean-Claude Petit contribuí igualment al seu ressò.

22

Per aquestes dates s'inicia un cinema que podríem anomenar experimental, en el que la vessant poètica i pictòrica (i musical) té una presència de vegades abassegadora, i que en certa manera preludia, sovint en to menor, algunes de les més positives

²⁰ La part tercera (*Total War*), de les vuit que componen el llarg documental, és la dedicada al genocidi armeni.

²¹ Hi hagué una ben descrita intervenció dels serveis secrets britànics en la preparació de la mort de Talat. D'altra banda, els turcs realitzaren un film en el qual l'assassí declara la innocència del cap turc: *Blood in the Wall* (*Sang al Mur*).

²² Els seus dos més importants grups armats foren ASALA (Armenian Secret Army for Liberation of Armenia, 1975-1996) i Armenian Genocide Justice Commandos (1975-1993). Perpetraren 42 assassinats, la majoria de diplomàtics turcs.

²³ A AADD, *Le cinéma arménien* (1993), p. 171.

aportacions de l'obra d'Atom Egoyan, *Ararat*²⁴. Entre els films d'aquesta factura podríem situar *Le tablier brodé de ma mère s'étale dans ma vie*, del francès Arby Ovanessian (1985, el títol del qual és el d'un famosíssim quadre d'Arshile Gorky, pintor evocat a *Ararat*) o *Komitas, Avetik* i *On the old roman road* (1988 i 1992, biopics sobre el poeta i compositor armeni de principis del segle XX i sobre un *alter ego* imaginari, respectivament, les dues primeres, i enllaçant passat genocidiari i present terrorista, la tercera), de l'alemany Don Askarian (nascut a Nagorno-Karabag i exiliat des del 1978)²⁵. També entrarien en aquesta rúbrica, i potser especialment, *Jagadakeer... Between the Near and the East*, de Tina Bastajian, rodada a Estats Units el 2001²⁶ i el reportatge sobre l'exposició de l'artista expressionista Zareh, del nordamericà Souren Karapetian (*The red trees of the armenian genocide*, 2001).

Entretant s'havia produït la independència de l'Armènia soviètica (1991) i el nou estat hauria d'enfrontar-se a un seguit de reptes, el menor dels quals no seria el de conviure amb Turquia. Ben al contrari, les disputes amb el successor de l'antic genocida, que nega que ho fos, serien causes directes o interposades (en el cas de Nagorno Karabagh amb l'Azerbaidjan, amb la seva població parlant una llengua turquesa moderna emparentada amb el turc, l'àzeri) de les dificultats bàsiques de la nova Armènia, cosa que es mostraria també en el terreny cinematogràfic, tant pel que fa a les dificultats generals de producció com en el terreny del genocidi que ens ocupa. D'altra banda, des del 1999 (amb l'emissió per part de la nord-americana ABC News a la seva sèrie *The Century* del reportatge *The forgotten genocide*, comentat per Peter Jennings) el cinema documental de la diàspora adquirí una gran força, tant per l'excel·lència de la seva factura en la majoria de casos, com per les amples audiències aconseguides, bàsicament degut a la difusió global a partir de les noves tecnologies (i els nous agents d'aquestes), sobretot TV, DVD, Internet, amb artefactes com You Tube, i la telefonia mòbil amb imatges. Això feu que la temàtica arribés a un amplíssim públic i que la polèmica sobre el genocidi es convertís en una disputa global, amb barroeres i repressives rèpliques per part de Turquia, que, no obstant, la realitat de les noves tecnologies minimitzaven, alhora que les respostes des de l'àmbit democràtic arribaven a la mateixa Turquia, i fins i tot arribaven també de la mateixa Turquia (amb l'emblemàtica presa de posició de l'escriptor Orhan Pamuk). Són peces fonamentals de la nova documentalística obres com les dels nord-americans Goldberg (2001 i 2006²⁷) i Gentilini (2001), la del britànic Miller i l'australià Carney (2002), l'esmentada trilogia

²⁴ És important recordar el poder evocador i nostàlgic de la muntanya mítica d'Ararat (i de la paraula mateixa, podríem dir "feta carn") dins l'imaginari armeni, especialment si tenim en compte que, encara avui, és situada en territori turc, però els armenis independents la poden veure –i, de fet, la contemplen diàriament allà lluny, a l'altra banda de la seva frontera, frontera tancada. És la visió del Paradís Perdut, de la bellesa que es sap pròpia però és en mans alienes, en mans enemigues, en mans dels descendents del torturador, del genocida.

²⁵ El 2006-2007 va realitzar *Ararat-Fourteen Views* (Armènia/Alemanya/Països Baixos, 74 min.), possiblement el film més radical en la línia d'experimentalitat-reportatge-ficció, és a dir d'assaig com a gènere literari-cinematogràfic. Només evocativament s'ocupa del genocidi.

²⁶ Un anònim internauta comentarà així aquesta obra: "Jagadakeer is an Armenian term meaning fate, destiny or literally what is written on the forehead. Memory, nostalgia, displacement and reconnection are explored using the Armenian genocide as a point of reference, and visual/aural backdrop. Nuance and gesture are accentuated by stories and sounds, which take us backwards to the past and forward to the present simultaneously. These stops and starts form a complex series of transitions to revisit both real and imagined sites, to evoke a sense of homeland, a lost and enigmatic landscape." imdb.com/title/110304223/plotsummary

²⁷ La Televisió de Catalunya, en el seu Canal 33, va emetre la versió catalana d' *El genocidi armeni* el febrer i el setembre del 2007 en el programa "Segle XX".

d'Hagopian (2003-2006, que culmina amb el film del 2008) o els films del canadenc Goudsouzian (2004), i els del francès Jordan i el canadenc Artinian (2005), als que cal afegir *Screamers* de la britànica Carla Garapedian (2006), a més del reportatge televisiu de la nordamericana Twin Cities Public Television (2005), les emissions d'Arte i de France 2 i France 3²⁸ en commemoració del 90 aniversari del genocidi (2005), els audiovisuals en línia *20 Voices* d'Araz Artinian (2006) o *El genocidio armenio* d'Alex Alexanian (2007), així com la instal·lació itinerant francesa *Mémoires arméniennes* (2006-2007), creada per a les celebracions de l'Année de l'Arménie en France²⁹.

Menció especial mereix l'artista Apo Torosyan, turc armeni-grec emigrat a EUA el 1968 i autor de la notable sèrie picto-escultòrica expressionista *Bread* (1992-1998, convertida en film el 1999), que el 2003 entrà en el terreny de la cinematografia del genocidi amb un expressiu documental poètic sobre el poble del seu pare, per a després abordar de ple el tema d'entrevistes a supervivents (2005 i 2007) i finalment sobre l'actuació de l'ambaixador nord-americà a l'Imperi Otomà durant la primera guerra mundial, Henry Morgenthau (2008). També des d'Armènia, s'afegia al cor Lina Yakubova, que en el seu film *A forgotten page of one nation* s'ocupava no només dels armenis massacrats, sinó també dels assiris (2005). Continuava aquí, a Armènia, la tradició del documental biogràfic, que el 1990 havia retratat Werfel, en agraïment a la seva gran novel·la, i novament el general Andranik el mateix any, i ara retratava el poeta Shiraz (2005), tots ells relacionats amb el genocidi.

La rèplica a tot plegat, des del punt de vista negacionista turc, fou molt minça en el terreny cinematogràfic: només els documentals de Marty Callaghan del 2006, amb entrevistes a múltiples persones, però ni a un armeni.

Mentrestant, en el vessant del cinema de ficció apareixia el film *Ararat* (2002), d'Etom Egoyan, segurament la millor creació cinematogràfica relativa al nostre tema i un dels millors llargmetratges d'aquesta dècada a nivell mundial. L'obra no és una narració sobre els fets del 1915, sinó que (a través de la subversió del tòpic "film dins del film") planteja la problemàtica de la identitat d'un fill de la diàspora, cosa que el porta a evocar el genocidi com a *ultima ratio* de l'emigració i de les seves conseqüències, alhora que a la necessitat d'assumir la història del propi poble no com una culpa o una màcula, sinó com una reivindicació de la veritat històrica contra la seva negació, tot això a través d'una narració fílmica acordeònica passat-present (el temps del genocidi, el temps present i d'altres temps secundaris), aquí-allà (diàspora, Armènia turca i en la frontera), amb referències gairebé oníriques a l'obra del pintor Arshile Gorky i el seu quadre *L'artista i la seva mare*³⁰, alhora que amb la presència d'un personatge armeni real emblemàtic, Charles Aznavour, en el paper del director del film que es filma³¹. Punt i apart mereixeria la música de Michael Danna, col·laborador habitual d'Egoyan³².

24

²⁸ Dos reportatges d'uns 5 minuts, a partir d'una presentació del genocidi i una entrevista a dos supervivents, Ovsanna Saravian-Kaloustian i Garbis Hagopian, respectivament.

²⁹ Un element fins a cert punt innovador fou l'edició de llargues entrevistes (o de discursos-conferències en públic) amb els historiadors del genocidi (a més de les seves intervencions en films documentals o en taules rodones, cosa habitual), com fou el cas per a Yves Ternon, Vakahn Dadrian o Taner Akçam, entre altres.

³⁰ Nouritza Matossian, autora d'una excel·lent obra sobre el pintor (1998) fou assessora del film.

³¹ Egoyan fou director, guionista i productor (amb Robert Lantos), mentre Paul Sarossy fou el càmera. El repartiment, a més d'Aznavour, comptà amb David Alpay, Eric Bogosian, Christopher Plummer, Marie-Josée Croze, Arsinée Khanjian –la dona del director– Brent Carver, Bruce Greenwood i Elias Koteas.

³² Entre d'altres films, Danna ha musicat *Capote* de Bennet Miller, *Aigua* de Deepa Meetha o *La boda del Monzón*, *Kamasutra* i *Vanity Fair* de Mira Nair.

En una línia similar de memòria-història, aparença-realitat, el juny del 2007 Atom Egoyan i l'artista turc Kutlug Ataman muntaren una video-instal·lació a Toronto³³ amb el títol d'*Auroras/Testimony*, en què Egoyan ressuscitava el tema d'Aurora Mardigianian i els trucs que la indústria de Hollywood va fer amb ella (entre d'altres, enviar per tot el país dobles seves, que eren entrevistes com si fossin ella mateixa, després que Aurora intentés sense èxit un suïcidi), mentre Ataman entrevista, sobre no-res, la seva mainadera (de 105 anys), que també ho fou del seu pare, i que l'artista acaba de descobrir que és armènia, cosa que li havien amagat sempre.

Aprofundint la línia iniciada amb *Jagadakeer*, i a la vista de l'experiència d'*Ararat*, Tina Bastajian filma el 2004 *Garden Dwelling*, un video-assaig que explora l'absurditat i la ironia de diverses radicals troballes de la memòria i la història, per part de quatre armenis de la diàspora, en un viatge a la pàtria ancestral, la vella Armènia a l'interior de l'Anatòlia turca.

En una altra línia ben distinta, la ficció sobre el genocidi ens ha deixat darrerament dos films de consideració, *Arakel* (2005), del jove cineasta armeni Zohrap Beck-Gasparent, i *La masseria delle allodole* (en espanyol, *El destino de Nunik*, 2007), dels vells coneguts germans Taviani. Tenen un parell d'elements en comú: la seva convencionalitat formal i, com a causa o efecte, la sentimentalitat amorosa com a nus dramàtic conductor de la trama.

Respecte a la primera, el seu director (de 32 anys en el moment del rodatge, quan convertí el seu fill de cinc anys en actor del film) confessa que es tracta d'un "melodrama històric" i afegeix que "l'amor i la fe són les dues idees centrals" de l'obra, que retrata uns armenis cristians disposats a perdonar-ho tot, quan s'accepti la culpa³⁴.

L'obra dels germans Paolo i Vittorio Taviani³⁵ es basa en la novel·la del mateix títol (Milà, Rizzoli, 2004) d'Antonia Arslan, escriptora italiana d'origen armeni, inspirada en la vida de la seva família, gairebé exterminada el 1915. Primer són assassinats els mascles a la seva casa pairal (el Mas de les Aloses), després les dones en la seva deportació vers el camp de concentració: només dues nenes i un nen disfressat de nena aconseguen fugir, amb sacrificis i suborns. La tragèdia es produeix en el sí de la parella formada per la noia jove de la família armènia i el seu vigilant-enamorat, un soldat turc que custodia la columna de deportats: aquest es veu empès a decapitar-la per tal d'estalviar-li el dolor de la tortura que pretén infligir-li el comandant del camp, per una seva desobediència, abans de matar-la. L'obra, com digué Arsiné Khandjian (esposa d'Egoyan, actriu tant a *Ararat* com a *La masseria*), podria ser el film que es roda dins

³³ Que repetiren el setembre a la X Biental d'Istanbul. En la biografia d'Egoyan facilitada per la organització del festival s'ometia que fos el director d'*Ararat*. V. ksv.org/bienal10/index.html

³⁴ Segons les seves declaracions a *ArmenianNow* del 10 de juliol del 2005. V. armeniandiaspora.com

³⁵ El film va ser presentat al festival de Berlín la primavera del 2007 i estrenat a Espanya el desembre del mateix any. Entre els membres del seu repartiment multicultural es troben Paz Vega, Ángela Molina, Moritz Bleibtreu, Alesandro Preziosi, Mohammed Bakri, Tchéky Karyo, Mariano Rigilio, Hristo Shopov, Christo Jivkov i André Dussollier, a més de la citada Arsiné Khandjian. La fotografia és de Giuseppe Lanci. La música de Giuliano Taviani, conegut compositor de música fílmica, fill de Vittorio i nebot de Paolo, que utilitza formes musicals de la tradició armènia i fa valer els recursos del melangiós *duduk*, instrument ètnic emparentat amb l'oboè. Es pot veure eldestinodenunik.com

La pel·lícula no fou estrenada a Espanya fins el desembre del 2007. Sobre ella, Rafael Argullol ha escrit un excel·lent article ("Sangre leída, sangre vista", *El País*, 20 gener 2008, p. 20, on també s'ocupava de *Redacted* de Brian de Palma, sobre l'actual Iraq), que acabava així: "Hubiera sido de desear que el presidente Zapatero hubiese aprovechado la reciente visita del presidente Erdogan para llevarle al cine a ver *El destino de Nunik*. La alianza de civilizaciones pasa por aquí".

Jo aprofito aquesta nota per a recomenar la lectura d'un altre excel·lent article publicat a *El País*, fa ja alguns anys, el de Carmen López Alonso, "La negación del genocidio armenio" (20 abril 2005, p. 20).

del film *Ararat* i “hagués hagut de realitzar-se ara fa trenta anys”³⁶. En efecte, de factura impol·luta, l’obra pot semblar un *remake* rejuenit d’un clàssic... inexistent.

Pel que hem dit en aquests darrers paràgrafs es pot veure com el tema que ens ha ocupat està tenint la difusió que els hereus dels genocides intentaren negar-li, amb èxit fins ben entrats els anys seixanta del segle passat. Alhora podem constatar que aquesta difusió es produeix en paral·lel amb una alta qualitat i una molt bona utilització dels nous recursos tècnics del món audiovisual. I que tot això es dóna tant en les formes documentals com en les de creació fílmica, i que sovint hi ha una notable imbricació entre elles en els productes individuals finals.

---

³⁶ En una entrevista telefònica feta per Khatgig Mouradian i publicada a la web *armenweb.org*, procedent d’*Armenian Weekly On-Line*, 73, 11-12, 17-24 març 2007.

Cronologia**1909**

-*Sultan's Power*, de Francis Boggs. Curt argumental. EUA.

1915:

-*Krderi Itzi tak. Vo vast-i kurdi (La tragèdia de l'Armènia turca. Sota el poder dels kurds)*, d'A. Minervin. Rússia.

-*L'Orient Sagnant*, d'A. Ardakov. Rússia.

1919:

-*Auction of Soul* (o *Ravished Armenia* o *Armenia Crucified*), d'Oscar Apfel. EUA. Un film realitzat per l'expedició militar nord-americana a Armènia en vistes a un possible mandat de la Societat de Nacions. Doc. 15 min.

-*Harem Master*, de Baghdassarian. EUA.

1923-1924:

-Fundació de la productora cinematogràfica estatal per a l'Armènia soviètica Gosfotokino-Haikino-Armenkino

1928:

-*Andranik*, d'Ako Chakatouny. França. 65 min.

1933:

-*Die vierzig Tage des Musa Dagh (Els quaranta dies de Musa Dag)*, novel·la de Franz Werfel sobre un episodi del genocidi dels armenis.

1934:

-Intent de la MGM de produir un film sobre *Els quaranta dies* de Franz Werfel.

1935:

-Abandonament del projecte de la MGM davant les pressions de Turquia.

1957:

-Fundació a Yerevan de la productora Armenfil/Haifil.

1959:

-Fundació de la productora especialitzada en documentals Estudis Cinematogràfics Yerevan.

-*Kochvatz en aprelu (Han de viure)*, de Laert Vagharxian. Armènia soviètica. 86 min.

1962-1963:

-*America, America (The Anatolian Smile)*, d'Elia Kazan. EUA. 174 min.

1965:

-*Where are my people?*, de J. Michael Hagopian. EUA. Doc. 28 min.

1967:

-*Historical Armenia*, de J. Michael Hagopian. EUA. Doc. 53 min.

1968:

- Saroyan Yeghbayrnere (Els germans Saroyan)*, de Khoren Abrahamian i Arkadly Hayrapetian. Armènia soviètica. 101 min.
- La productora Jerry Gershwin & Elliot Kastner intenta sense èxit filmar *Els quaranta dies de Musa Dag*.

1975:

- Sons of Sassoun*, de Sarky Mouradian. EUA.

1976:

- The Forgotten Genocide* (28 min.) i *Supplement to*. (17 min.), que donen lloc a *The Armenia Case*, de J. Michael Hagopian. EUA. Doc. 45 min. A més, del mateix, *The Armenian Genocide*, film educatiu encarregat per l'estat de Califòrnia. Doc. 24 min.

1977:

- Nahapet*, de Henrik Malian. Armènia soviètica. 92 min.

1979:

- Creació de l'American Film Foundation (AFF) per Michael J. Hagopian, a Thousand Oaks, Califòrnia.

1981:

- Dzori Miro (Miro el de la Gorja)*, de Zhirayr Avetisian. Armènia soviètica. 68 min.
- Arménie 1900*, de Jacques Kébadian. França. Doc. 13 min. Basat en el llibre de postals del director i d'Yves Ternon, del mateix títol (París, Astrid, 1980).
- Histoire d'amour. Colombe et Avedis*, de Jacques Kébadian. França. 40 min.

1982:

- The Armenian Genocide. 1894-1896, 1915-1919*, de Thomas A. Ohanian. EUA. Doc. 60 min.
- Per fi, *The Forty Days of Mussa Dagh*, de Sarky Mouradian. EUA. 143 min.
- Assignment Berlin*, de Hrayr Toukhanian. EUA. 94 min.
- Sans retour possible*, de Jacques Kébadian i Serge Avedikian. França. 105 min.
- California armenians. The first generation*, de J. Michael Hagopian. EUA. Doc. 30 min.

1983:

- Missing One*, de Razmik Grigorian. Gran Bretanya. 23 min.

1984:

- Hour of the Grey Horse*, de Nigol Bezjian. EUA. 54 min.

1985:

- Le tablier brodé de ma mère s'étale dans ma vie*, d'Arby Ovanessian. França. 100 min.
- Avril (Abril)*, de Viguen Tchaldranian. Armènia soviètica. 30 min.

1986:

- Ritorno a Khodorchur. Diario Armeno*, de Yerband Gianikian. Itàlia. Doc. 80 min.
- Legacy*, de Michael J. Hagopian. EUA.

1987:

- Armenian Genocide*, de Harpik Avedian. EUA.
- Everyone's Not Here. Families of the Armenian Genocide*, de William S. Parsons, patrocinada per l'Armenian Assembly of America. EUA. Doc. 28 min.
- Im Konitase (El meu Komitas)*, de Levon Mkrtchyan. Armènia. Doc. 18 min.

1988:

- Komitas*, de Don Askarian. Alemanya. 94 min.
- Cilicia...Rebirth in Aleppo*, de J. Michael Hagopian. EUA. 27 min.
- Tillbaka till Ararat (Back to Ararat, Armenian Images)*, de PeA Holmqvist. Suècia. Doc. 99 min.
- An Armenian Journey*, de Theodore Bogosian. EUA. 58 min.
- Musaler-88. Vishapi Tari (Musaler-88. L'any del Drac)*, d'Ara Vahuni. Armènia soviètica. Doc. 39 min.
- Mandate for Armenian*, de J. Michael Hagopian. Sobre el film nordamericà del 1919. EUA. Doc. 30 min.
- Zoravar Andranik (General Andranik)*, de Levon Mkrtchyan, Armènia. Doc. 18 min.

1990:

- Uomini, anni, vita*, de Yerband Yanikian i Angela Ricci Lucchi. Itàlia. Doc. 70 min.
- arot (Nostàlgia)*, de Frounze Dovlatian. Armènia soviètica. 136 min.
- ranz Werfel*, de S. Gevorjian. Armènia soviètica. 10 min.
- Zovar Andranik (General Andranik)*, de Levon Mkrtxian. Armènia soviètica. 14 min.

1991:

- Fundació a Yerevan de la Cinemateca d'Armènia.
- The Armenian Genocide*, d'Hagopian. EUA. Doc. 25 min.
- Mémoire arménienne*, de Jacques Kébedian i Mireille Bardakdjian. França. Doc. 132 min.
- Kortsvatz drakht (El paradís perdut)*, de David Safarian. Armènia soviètica. 70 min.
- Mayrig (Mare) i 588 rue du Paradis*, d'Henri Verneuil. França. 137 i 120 min. Amb Omar Sharif i Claudia Cardinale. *Mayrig* és una adaptació de la seva novel·la del mateix títol (París, Robert Laffont, 1985).
- Véradardz avétiats yerkir (Retorn a la terra promesa)*, d'Harutiun Katxaturian). Armènia soviètica.

1992:

- Avetik*, de Don Askarian. Alemanya. 84 min.
- Hidden Holocaust*, de Michael Jones. Gran Bretanya. Doc. 60 min.

1993:

- Last stop Ararat*, de Harutiun Katxaturian. Armènia.

1994:

- Inchu (Per què?)*, d'A. Mnatsakanian. Armènia. Doc. 10 min.

1995:

- Een Mur van Stilte (Un mur de silenci)*, de Dorothée Forma. Països Baixos. Doc. 54 min.

-*Hushèr, la memoria*, d'Avedis Ohanian. Itàlia. Doc.

1996:

-*The Great War and the Shaping of the 20th Century*, documental britànic produït per la BBC i l'Imperial War Museum de Londres.

-*Destinazione: il nulla. Il testimone*, de Carlo Massa. Itàlia. 60 min. Produït per la RAI, que no va passar-lo per la televisió fins el 2000.

-Fundació de l'Armenian Association of Film Critics and Cinema Journalists (AAFCCJ) a Yerevan.

-El nou estat armeni es fa càrrec de l'impuls a la producció cinematogràfica, amb substancials subvencions i amb el relançament de les productores Haifilm i Yerevan Film.

1999:

-*The forgotten genocide*, de la sèrie *The Century*, de l'ABC News, amb Peter Jennings. EUA. Doc. 5 min.

2001:

-*Jagadakeer... Between the Near and the East*, de Tina Bastajian. EUA. 19 min.

-*The armenians. A story of survival*, d'Andrew Goldberg. EUA. Doc.

-*The red trees of the armenian genocide*, de Souren Karapetian. EUA. Doc. 20 min.

-*On the old roman road*, de Don Askarian. Armènia/Alemanya/Països Baixos. 76 min.

2002:

-*Ararat*, d'Atom Egoyan. Canadà. 115 min.

-*Armenia, the betrayed (Armènia, la traïda)*, d'E. James Miller. Gran Bretanya. Doc. 42 min. Encomenada per la BBC, la emeté el 2003.

-*Armenia. Genocide Denied*, de Matthew Carney. Austràlia. Doc. 32 min.

-*A road less traveled. The Handjian Story*, de Denise Gentilini i Mireille Kaloustian. EUA. Dues versions: 47 i 85 min.

2003:

-*Voices from de Lake, A film about de secret genocide (90 min.)* i *Germany and the secret genocide (60 min)*, de J. Michael Hagopian, les dues primeres entregues de la trilogia *The Witnesses (Els testimonis)*, patrocinada per l'AFF. EUA. Doc. 90 i min respectivament.

-*Discovering my father village. Edincik*, d'Apo Torosyan. Pintor turc d'ascendència armènia, exilat. EUA. Doc. 30 min.

2004:

-*Garden Dwelling*, de Tina Bastajian. EUA. 28 min.

-*My son shall be armenian*, de Hagop Goudsouzian. Canadà. Doc. 80 min.

2005:

-Fundació de l'Armenian Dramatic Arts Alliance a Cambridge (Massachusetts).

-*Le génocide arménien*, de Laurence Jordan. França. Doc. 52 min.

-*The genocide in me*, d'Araz Artinian. Canadà. 53 min.

-*Hovhannes Shiraz. A documentary*, de Levon Mkrtxian. Armènia. 43 min.

-*A forgotten page of one nation. Massacre of the assyrians and armenians during the*

World War I, de Lina Yakubova. Armènia. Doc. 105 min.
 -*Armenian Genocide 90 years later*, de la Twin Cities Public Television i la Universitat de Minnessota. EUA. Doc.
 -*Arakel*, de Zohrap Beck-Gasparyan. Armènia. 80 min.
 -*Witnesses*, d'Apo Torosyan. EUA. Doc. 27 min.
 -Arte emet els documentals *Opération Némésis*, de Tom Fugmann (8 min.), i *Armin Wagner et le génocide arménien*, de Silke Haladjian (10 minuts).

2006:

-*The Armenian Revolt i Blood and Oil. The Middle East and World War I*, de Marty Callaghan. EUA. Doc. 57 i 112 min. Proturc.
 -*Caravans along the Euphrates*, tercera part de *The Witnesses*, de J. Michael Hagopian. EUA. Doc. Uns 90 min.
 -*The armenian genocide*, d' Andrew Goldberg. EUA. Doc. 25 min.
 -*Screamers*, de Carla Garapedian. Gran Bretanya. Doc. 108 min.
 -*20 Voices*, audiovisual en línia d'Araz Artinian. Canadà. Doc.
 -*Mémoires arméniennes*, instal·lació audiovisual de Jacques Kebedian i Jean-Claude Kebedjian, presentada a París el 2006 i el 2007 a Lió i Marsella, en ocasió de l'Any d'Armènia.
 -*1915 Turkish Genocide of the Armenians*, de Franchot Lubin. EUA. Doc. 32 min.

2007:

-*La masseria delle allodole (La masia de les aloses, en espanyol El destino de Nunik, estrenada el 2008)*, de Vittorio i Paolo Taviani. Itàlia (Espanya, França, Bulgària, Gran Bretanya). 122 min.
 -*El genocidio armenio. La historia no desaparece*, audiovisual en línia d'Alex Alexanian (set idiomes).
 -*Voices*, d'Apo Torosyan. EUA. Doc. 40 min.
 -*Entreviu filmat amb Yves Ternon*. França. Doc. 46 min. *Auroras/Testimony*, video instal·lació a Toronto i Istanbul d'Atom Egoyan i l'artista turc Kutlug Ataman.

2008:

-*The river ran red*, de Michael Hagopian. EUA. Doc. 58 min.
 -*The history of Morgenthau*, d'Apo Torosyan. EUA. Doc. 55 min.

Bibliografia bàsica

AADD, *Ego Film Arts*, web sense data egofilmarts.com Sobre Atom Egoyan.

AADD, web del *Centre de recherches sur la diaspora arménienne* (fundat el 1976). crda-france.org

AADD, *Il cinema delle repubbliche caucasiche sovietiche, Armenia*, vol I, pp. 9-63, Venècia, Marsilio, 1986.

AADD, *Armenian National Institute* de Washington, web 1998-2007. armenian-genocide.org

AADD, *Armenian Cinema*, pàgina web de la AAFCCJ, 2000. arm-cinema.am

AADD, *Internet Movie Database*, web 1900-2007. imdb.com

AADD, *Ararat*, 2003, especialment Stefan Kristensen, “Rupture et reconstruction, réflexion sur la représentation de la violence génocidaire” (11 pp.), a la web armenian.ch

AADD, *Armenian Dramatic Arts Alliance*, web del 2007. armeniandrama.org

AADD, *Armenian Film Foundation*, web del 2007. armenianfilm.org

Algate, Anthony; i Robertson, James, *The censorship in theatre and cinema*, especialment el capítol “Foreign Affairs”, pp. 38-54, Edimburg, Edinburgh UP, 2005.

Burwell, Jennifer; i Schofen, Monique (eds.), *Image and territory. Essays on Atom Egoyan*, Waterloo (Ontario, Canadà), Wilfried Laurier U.P., 2007.

Guerzoni, Benedetta, “Fotografie del genocidio armeno. Memoria, denuncia, uso pubblico”, a Marcello Flores, *Il genocidio degli armeni*, pp. 238-256 i 273-277, amb 48 fotografies, Bolònia, Il Mulino, 2005.

Haroutunyan, Susanna; i Stamboltsyan, Mikayel (eds.), *Armenian Cinema. 1924-1999*, Yerevan, AAFCCJ, 2000.

Kebadian, Jacques; i Ternon, Yves, *Arménie 1900*, París, Astrid, 1980. Fotografies.

Kouymjian, Dickran, “Filmmaking in the Armenian Diaspora of America”, a *Armenian Studies Programm* de la California State University, Fresno, web armenianstudies.csufresno.edu

Kristensen, Stefan, “Memory and the representation of genocidal violence. Reflections on Egoyan’s *Ararat*”, a *Armenian Forum*, 3, 2, summer 2003.

32

Laciner, Sedat, “87-Year Old. Allegations on cinema screen”, “Identity crisis in diaspora and its reflection on turkish-armenian relations. Film *Ararat* as a case study”, “Armenian propaganda and the movie industry” i “Art and propaganda. *Ararat* case study 1 and 2”, a *The journal of the Turkish Weekly*, publicació de la Uluslararası Stratejik Arastirmalar Kurumu (International Strategic Research Organisation) del Ministeri d’Afers Exteriors turc, Ankara, respectivament 20 nov. 2004, 26 maig 2005, 26 juny 2005 i també 26 juny 2005 (reelaborat aquest darrer el 6 setembre 2007), pp. 3, 26,16 i 36 (76 la reelaboració). Es tracta d’un turc negacionista.

Matossian, Nouritza, *Black Angel. A life of Arshile Gorky*, Londres/Nova York, Chatto&Windus, 1998.

Miller, Donald Earl; i Touryan Miller, Lorna (eds.), *Survivors. An oral history of armenian genocide*, Berkeley, University of California Press, 1993.

Radyani, Jean (ed.), *Le cinéma arménien*, París, Centre Pompidou, 1993.

Romney, Jonathan, *Atom Egoyan*, Londres, British Film Institute, 2008.

Slide, Anthony, *Ravished Armenia and the story of Aurora Martiganian*, Lanham (Maryland), Scarecrow Press, 1997.

Welky, David, "Global Hollywood versus national pride. The battle film *The Forty Days of Musa Dagh*", a *Film Quarterly*, 59, 3, 2006, pp. 35-43.

